

КЫРГЫЗ ОРФОГРАФИЯСЫНЫН МАСЕЛЕЛЕРИ

Бул макалада кыргыз адабий тилинин калыптанышында орфографиялык талап-эрежелердин илимий негизде иштетилиши 20-жылдардагы "Алптелер" менен байланыштуулугу жана кыргыз илимий орфографиясынын жаралыш тарыхын баяндайт.

Тилдин өнүккөн тил катары калыптанышы белгилүү деңгээлде такталган норма аркылуу жөнгө салынат да, нормативдүүлүк адабий тилдин эң негизги касиет-белгиси болуп саналат. Нормативдүүлүк аркылуу тескелбеген, анын эреже-талаптарына баш ийбеген адабий тилдин болушу да мүмкүн эмес. Ошондуктан кандай гана адабий тил болбосун, ал, эң алды, тилдик системанын нормасы жана тилдик структуранын нормасы аркылуу аныкталат. Ал эми изилдөөчүлөрдүн белгилөөсүндө «тилдик система бул кепте реалдуу колдонулуп жүргөн каражат-бирдиктердин гана жыйындысы

болбостон, тилдеги белгилүү бир модель, үлгү, схемалар аркылуу пайда боло алуу мүмкүнчүлүгүндө турган, али жарала элек, бирок тилдин система катары өнүгүүсүнүн кийинки этабында жаралышы мүмкүн болгон каражаттардын да жыйындысы. Тилдик структура болсо тилдик системанын реализацияланган мүмкүнчүлүктөрү, б.а. белгилүү бир мезгил аралыгында кепте реалдуу жашаган, реалдуу колдонулуп жүргөн конкреттүү каражаттар, бирдиктер, элементтер» (Ицкович, 1968; Мусаев, 1999.). Тилдик системаны жакшы түшүнүү, анын жетесин, маани-маңызын, ички закондорун, потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүн билүү тилдик структурадагы өзгөрүүлөрдү, өнүгүп-өркүндөөнү, нормага мүнөздүү же ага ылайыксыз көрүнүштөрдү так тастыктоого өбөлгө түзөт. Ушул негизде алганда норма, бир жагынан, конкреттүү тилдин системасы аркылуу тескелсе, экинчи жагынан, ошол тилдин реалдуу структурасы аркылуу аныкталат. Алсак, кыргыз тилинин өзүнүн тилдик системасы андагы модель-үлгүлөр, схема-типтер, табигый ички закондуулуктар ал тилди башка тилдерден айырмалап, анын өзүнө гана мүнөздүү структурасын, ага ылайык нормасын шарттайт. Ал эми кыргыз тилинин жалпы нормасы анын фонемалык, орфоэпиялык, орфографиялык, грамматикалык, стилистикалык, лексикалык конкреттүү нормалары аркылуу калыптанат.

Биз бул макалабызда кыргыз тилинин орфографиялык нормасы менен гана байланышкан жеке маселелерге кыскача токтолуу аркылуу араб алфавити колдонулган кездеги орфографиянын алгачкы дарегине көз чаптырабыз.

Арийне, кыргыз тили боюнча жарыкка чыккан айрым адабияттарда орфографиянын алгачкы дарегин жөнүндө калыс айтылган пикирлер да кездеше калып жүрөт. Маселен, К. Дыйканов өзүнүн алгачкы эмгектеринин биринде кыргыз тилинин орфографиясынын жаралыш тарыхын 1934-жылдан башталат деген ойду айтат. Биздин баамыбызда автордун бул пикири тийиштүү тарыхый материалдарды жетишсиз пайдалануудан жана айрым бир субъективдүү кырдаалдан арыла албагандыктан улам келип чыккандай туюлат (Дыйканов, 1959). Кыргыз тили алгачкы жазуу формасына көөнө мезгилдерде, б.а. IV-VI кылымдарда эле ээ болуп, кыргыздар Енисей жазмасы деген жазууну колдонуп келишкендиги жана ал эстеликтердин тили байыркы кыргыз тили деп аталып, азыркы кыргыз тилинин башат негизи болгондугу окумуштуулар тарабынан белгиленип келе жатат (Малов, 1951; Баскаков, 1972 ж.б.).

Кандай гана жазуу болбосун, ал табигый стихиялык мүнөздөгү орфографиялык калып-нормада жазылат. «Тигини тигиндей, муну мындай жаз» деген орфографиялык эрежеден мурда анын «ошондой жазылышы» практикаланат. Демек, азыркы кыргыз тилинин орфографиясы адегенде практикалык орфография катары гана колдонулуп, анын эреже-талап, норма катары кодификацияланышы 20-жылдардан кийин гана колго алына баштайт.

Азыркы кыргыз тилинин фонетикалык түзүлүшүнө ылайык орфография эң алгач жолу баштооч мектептердин мугалимдери үчүн колдонмо ирээтинде 1921-1922-жылдары Ташкентте Каим Мифтаков тарабынан түзүлгөн. Бирок бул колжазма кандайдыр бир себептерден улам жарыкка чыкпай калган. Аталган колжазманын авторунун маалыматына караганда, алгачкы мезгилдерде басма сөз кызматкерлери орфографиялык талаптарды ушул колжазмадагы эреже-аныктамаларга ылайык колдонушкан (Мифтаков, инв. №363).

Кыргыз тилинде жарык көргөн адабияттардын ичинен анын фонетикалык түзүлүшүнө көңүл бурулуп, тыбыштардын сөз куроодогу өзгөчөлүктөрү эске алынуу

менен, орфографиянын айрым элементтери көрсөтүлгөн эмгек Эшенаалы Арабай уулунун «Кыргыз алиппеси». Бул «Алиппе» - Эшенаалы Арабай уулунун кыргыз тили боюнча жазган экинчи окуу китеби (биринчиси Хафис Сарсекеев менен бирдикте жазып, 1911-жылы Уфада чыгарган «Алиппе жаки төтө окуу») - Түркстан АССРинин Эл агартуу комиссариатынын алдындагы мамлекеттик окумуштуулар кеңешиндеги казак-кыргыз биргелешкен билим комиссиясынын атайын тапшыруусу боюнча өтө кыска мөөнөттө жазылып, мамлекеттик окумуштуулар кеңешинин чечими менен 1924-жылдын 1-мартында басмага тапшырылып жарык көргөн. Бул китеп - 58 беттен турган чакан китепче. Кириш сөзүндө кыргыз тилине эң жакын тектеш тил казак тили экендиги, бул китепчени түзүүдө казактардын алфавити, орфографиясы колдонулуп, казак тили боюнча чыккан алиппелер үлгү катары пайдаланылгандыгы туурасында б.а. «казактардын тумагынан кыргызча тебетей жасагандыгы» айтылат. Китеп 25 тамгадан турган алфавиттин негизинде жазылган. Бул 25 тамга кыргыз тилиндеги 28 тыбышты белгилөө үчүн колдонулган. Бул тамгалардын бешөө үндүү: **А, О, У, Ы, Э** тыбыштарын, жыйырмасы үнсүз: **В, Б, П, Т, Ж, Г, Д, Р, С, З, Ш, КЫ, ГЫ, КИ, ГИ, Л, М, Н, Ң, Й** тыбыштарын билдирген. Бул тамга-тыбыштардын окулушу, жазылышы китептин 32-бетине чейин түшүндүрүлүп, калган беттерде майда-майда чакан тексттер берилген. Кыргыз тилиндеги үч үндүү ө, ү, и тыбыштары жөнүндө да айтылып, алардан жоон түгөйлөрү гана жазууда колдонулат да, жоон **о, у, ы** тыбыштарын билдирген тамгалар бар сөздүн башына кыбачы белгиси коюлса, булар ичке үндүү болуп окулат деген орфографиялык эреже сунушталат.

Мындан сырткары кыргыз тилине башка тилдерден кирген сөздөрдү туура жазуу үчүн дагы үч тамга - **х, ф, һ** тамгалары берилген. Бирок бул үч тамга кыргыз алфавитинин тутумуна киргизилбестен, 25 тамга окулуп бүткөндөн кийин гана «Кыргызга башка тилдерден кирген сөздөр үчүн алынган тамгалар» деген тема менен өзүнчө берилген.

Бирок «Алиппеде» жогорку үч тамга башка тилдерден кирген сөздөрдөгү тыбышты билдирет деп айтылганы менен, кыргыз тилинин айрым бир төл сөздөрү, айталы: атхана, хазыр, хабар, хат, халк, хыйал, сырха, файдасыз, сафы, сафар, факыр, нечтеме, чөһөр деп, **х, ф, һ** тамгалары аркылуу жазылган. Бул сөздөр кабар, кат, калк, кыйал, сыркоо, пайдасыз, сабы, сапар, бакыр, эчтеме, чөкөр деп эле өз тамгабыз менен жазылганда, орфографиялык талапка туура болмок.

Эгерде аталган «Алиппе» жалпы элге кат таанытууну максат этип, арип үйрөнүүгө багытталган алгачкы китеп болсо, жазуу менен байланышкан сабаттуулукка түздөн-түз таасир этүүчү орфографиялык эреже-талаптардын лингвистикалык негиздерин сунуштаган биринчи төл эмгек - Эшенаалы Арабаевдин СССР калктарынын борбордук басмаканасы тарабынан Москвада 1925-жылы жарык көргөн «Жазуу жөнүндө саамалык» (Маскөө, 1925) аттуу чакан китепчеси. Бул китепче, бүгүнкү түшүнүк менен айтканда, орфографиялык эреже-норманы үйрөнүүгө арналган окуу-методикалык багыттагы чакан эмгек. Бар болгону 11 гана сабакты окутуунун жол-жобосу, ыкмасы көрсөтүлүп, 23-беттен гана турат.

Биринчи сабак **арип** деп аталат да, анда кыргыз тилиндеги тыбыштарда белгилеген тамгалар көрсөтүлүп, тыбыш-тамга деген эмне, кыргыз тилинде канча тыбыш-тамга бар, деген суроолор коюлуп, сөздөрдү тыбыш-тамгага ажыратууну сунуш кылат. Экинчи сабак үндүү тыбыштарды белгилеген тамгаларга арналат да, андагы 4 үндүү (**а, о, у, и**) тыбыштарын жогорку үндүү (**а**), туура үндүү (**о, у**) жана төмөнкү

үндүү (и) деп бөлүштүрөт. Үчүнчү сабак «Сөз» деп аталат да, ал үндүү жана үнсүз тыбыштардан тизмектеше келүүсү аркылуу жасалып, бир нерсени туюндуруп турганы анын маанисин түзөөрү көрсөтүлөт. Бул сабактардын ичинен түздөн-түз орфографияга тиешелүүсү - 6, 8, 9, 10-сабактар. Буларда тыбыштардын өз ара тизмектеше келип окуусу, сөз мүчөлөрүнүн (кошумчалар) жазылышы сыяктуу орфографиялык маселелер каралган.

Албетте, бул эмгекте тыбыш, тамга, үндүү, үнсүз, жоон, ичке, сөз, муун, кошумчалар (мүчөлөр) жөнүндөгү алгачкы маалыматтардын берилгени, орфографиялык, алиппени окутуунун айрым бир маселелери каралаган менен өтө баалуу. Ал учурдагы эмгектерде мындан артык илимий-методикалык талаптардын коюлушу анча мүмкүн эмес эле. Кандай болгондо да кыргыз тилинин орфографиясы жөнүндөгү маселе боюнча кыргыз тил илиминде атайын иштелип, алгачкы жарык көргөн эмгек катары «саамалыктын» мааниси зор. Бул китептин барк-баасы жана мааниси жөнүндө академик К.К. Юдахин минтип айткан экен (макала орусча жазылгандыктан цитатаны орусча эле бергенди ылайык көрдүк): «Эта книжка очень характерна предлагаемыми в ней орфографическими упражнениями, из которых видны орфографические навыки ее автора и того небольшого процента грамматика киргизов, которые до революции воспитывались на традициях «Среднеазиатского - турецкого литературного языка» и, в известной степени татарского» (Юдахин, 1946).

Орфография жөнүндөгү маселе жогоруда аталган китепчеден кийин Кара Кыргыз автономиялуу областынын 1925-жылы 25-27-майда Бишкек шаарында өткөн илимий-педагогикалык 1-съездинде каралат. Бул съезд кыргыз элинин жазуу-сызуусунун келечек тагдыры жөнүндөгү маселенин чечилиши үчүн аябагандай роль ойногондугу белгилүү. Анткени аталган съезддин күн тартибине коюлуп, кеңири талкууга алынган негизги маселелердин бири - Кыргыз тилинин жазуусу жана орфографиясы деп аталган маселе болгон. Бул маселе боюнча Эшенаалы Арабаев доклад жасап, негизинен кыргыз тилиндеги тыбыштар, алардын тамга аркылуу берилишине өзгөчө басым койгон. Араб грамматикасына негизделген алфавитти колдоно берүүнү сунуш этүү менен, кыргыз тилинде беш үндүү, он тогуз үнсүз тыбыш бар экендиги айтылат. Съездде кыргыз тилинин орфографиялык талаптарына белгилүү даражада толуктоолор киргизилип, бирок «Жазуу жолундагы саамалык» аттуу китепчедеги орфографиялык эрежелер негизинен туура жана кыргыз тилинин учурдагы практикалык орфографиясына шайкеш келет деп табылган. Ошондуктан алгачкы мезгилдерде Эшенаалы Арабаевдин «Жазуу жолундагы саамалыгы» кыргыз тилинин орфографиялык талаптары үчүн негизги колдонмо катары пайдаланылган (Эркин Тоо, №28, 1925).

Ушул жерде бир маселе жөнүндө да айта кетүү зарыл болуп отурат. 1925-жылы 25-27-майда Бишкек шаарында өткөн илимий-педагогикалык съезддин кыргыз жазуу-сызуусунун кийинки өнүгүшү үчүн мааниси өтө зор болгондугу талашсыз. Анда, жогорто белгиленгенден, кыргыз тилинин жазуусу жана орфографиясы жөнүндөгү маселе менен эле катар (докладчы Э. Арабаев) араб графикасындагы алфавитти таштап, латын графикасына негизделген жаңы алфавитке өтүү жөнүндөгү маселе (докладчы К. Тыныстанов) да каралган. Кыргыз тилинин жазуу-сызуусу жөнүндөгү маселелер өтө курч мүнөздө көтөрүлүп тургандыктан, Кара Кыргыз автономиялуу областынын агартуу системасында иштегендердин 25-27-майда өтүүчү илимий-педагогикалык съездинин алдында жооптуу кызматкерлердин атайын кеңешмеси чакырылат да, анда съезддин күн тартибине араб алфавитинен башка алфавитке өтүү жөнүндөгү маселени

койсок кандай болот деген пикир талкууланган. Бул кеңешмеде К. Тыныстанов «Кара Кыргыз автономиялуу областынын областтык илимий-педагогикалык 1-съездин чакырууга байланыштуу европалык алфавиттин бирине өтүү жөнүндө» доклад жасайт. Ушул маселе боюнча кызуу талаш-тартыш пикирлерден кийин, ал кеңешме тарыхый мүнөздөгү төмөнкүдөй токтом кабыл алат:

1. К. Тыныстановдун пикири макул табылсын (араб алфавитинен латын алфавитине өтүү жөнүндөгү пикири - Ж.Ч.);
2. Латын алфавитине өтүү жөнүндөгү маселе областтык илимий-педагогикалык съездге коюлсун;
3. Араб алфавитин мындан ары реформалоо токтотулсун;
4. Эч кандай күңкүл кепти пайда кылбай тургандай кылып алфавит жөнүндөгү маселени съездге алып чыгуу Тыныстановго тапшырылысын (КР ИУА колжазм. Инв. №73).

Кара Кыргыз автономиялуу областында латын графикасына негизделген алфавитке өтүүгө даярдык көрүү иштерин областтык Эл агартуу бөлүмүнүн алдындагы илимий комиссия жүргүзгөн.

1926-жылы 14-октябрда Кара Кыргыз автономиялуу областынын аткаруу комитетинин жыйыны болуп, анда илимий комиссия тарабынан сунуш кылынган жаңы алфавиттин долбоору каралган. Долбоорду Касым Тыныстанов даярдаган. Жыйындын катышуучулары долбоорду толук жактыруу менен, Кара Кыргыз автономиялуу областында колдонулуп жаткан араб алфавити жаңы алфавит менен алмаштырылысын» - деген чечим кабыл алышат (Нам новый алфавит. 1927). Ушул эле жыйындын чечими менен областтык атайын жаңы алфавит комитети түзүлөт. Жаңы алфавитке өтүү мезгилиндеги илимий-педагогикалык иштерди уюштуруу жагы областтык Эл агартуу бөлүмүнүн алдындагы илимий комиссияга жүктөлөт.

1927-жылы, 13-майда Кыргыздын жаңы алфавитинин Борбордук комитетинин, өкмөт мүчөлөрүнүн, маданият кызматкерлеринин атайын кеңешмеси болуп, анда Касым Тыныстанов жасаган докладдын негизинде алфавитке жаңы тамгаларды кошуу тууралуу токтом кабыл алынат. Ушул токтомго ылайык кыргыз тилинин орфографиясына да өзгөртүү киргизүү маселеси белгиленип, жазууда кыбачыны колдонуунун зарылсыздыгы, анын ордуна үч ичке үндүү ө, ү, и тыбыштарын белгилеген тамгаларды киргизүү муктаждыгы көрсөтүлгөн. Ошол эле учурда четтен кирген эл аралык терминдерди туура жазуу үчүн **h, x, ф, в** тыбыштарын туюнткан тамгаларды алфавитке кошуу зарылдыгы да белгиленген. Бул тыбыштарды алфавит курамына киргизүүгө, бир жагынан, четтен кирген сөздөрдү жазуу негиз болсо, экинчи жагынан, бул тыбыштар кыргыз тилинин эле сырдык, тууранды сөздөрүндө да кеңири колдонулаары негиз болгон. Ошентип латын графикасына негизделип түзүлгөн кыргыз алфавитиндеги тамгалардын саны 24төн 31ге жетти. Бирок баш тамга жөнүндөгү маселе чечилбеген бойдон кала берген.

Арийне, жаңы алфавит менен алгач чыккан китептер Э. Арабаевдин «Кыргыз алиппеси», Э. Арабаев менен Х. Карасаевдин «Жаңылыгы», К. Тыныстановдун «Эне тилибиз» ж.б. Булардан сырткары 1928-жылдын 5-майынан тартып Кыргыз Эл агартуу комиссариатынын жана Кыргыз жаңы алфавитинин борбордук комитетинин органы - «Жаңы маданият жөнүндө» журналы чыга баштаган.

1930-жылы 30-майда Кыргыз АССРинин Эл агартуу комиссариатынын чогулушу болуп, анда кыргыз орфографиясында баш тамганы жазуу жөнүндөгү маселе негизги

маселе катары күн тартибине коюлат. Пикир альшуудан кийин, чогулуштун катышуучулары баш тамга жөнүндөгү маселе адегенде жалпы мугалимдердин, агартуу кызматкерлеринин талкуусуна коюлсун да, андан кийин коллегияда каралсын деген чечимге келишкен. 1930-жылы июлда Бишкекте терминология, орфография жана баш тамга жөнүндө Эл агартуу жана маданий кызматкерлердин кеңешмеси чакырылып, анда баш тамга кабыл алынат. Алфавитке 1928-жылы киргизилген **h** тамгасы алфавиттен чыгарылат. Ошентип алфавиттеги тамганын саны 30 болот. Кыргыз адабий тилинин өнүгүшүндө ички мүмкүнчүлүк менен эле катар сырткы мүмкүнчүлүктөр да зор роль ойной тургандыгы жана четтен кирген сөздөр улам арбый берээри эске алынып, Кыргыз жаңы алфавитинин борбордук комитети четтен кирген сөздөрдүн жазылышы жөнүндө 1932-жылы атайын токтом кабыл алган:

1. Кыргыз тилинин орфографиясында жана терминологиясында чаржайыттыкка жол бербөө үчүн орус тили аркылуу кирген эл аралык сөздөрдүн баштапкы жазылышын калыбына келтирүү зарыл;
2. Бүткүл Союздук жаңы алфавит комитетинин «араб-иран, орус ж.б. тилдерден революцияга чейин кирген сөздөр идеологиялык жагынан жат болушпаса, көпчүлүк массада кандай айтылса ошондой жазылсын», - деген чечим кубатталсын;
3. Кыргыз адабий тилин эл аралык советтик терминдер менен байытуу максатында жана алардын маанисин, формасын бузбай туура жазуу үчүн сөздүн аягында **г, б, д, в**, тыбыштарынын жазылышына жол берилсин ж.б. (БИА, фонд 688, дело 238).

Демек, ушундан көрүнүп тургандай, жаңыдан түзүлүп келе жаткан адабий тилдин нормасынын калыптанышы үчүн орфографиялык эреже-талаптардын иштелип чыгышы орчундуу маселелердин бири болгондугу талашсыз. Ушуга байланыштуу 1934-жылы май айында Бишкек шаарында атайын кеңешме чакырылып, орфография боюнча чоң доклад жасалган. Ошол доклад «Проект новой орфографии кыргызского литературного языка» деген ат менен 1934-жылы Бишкекте жарык көрөт. Бул докладды Касым Тынстанов жасаган жана китеп ошол докладдык материалдын негизинде жарык көргөн, автору Касым Тыныстанов. Бул китеп - кыргыз тилинин орфографиясын илимий негизде жалпылаштырган, орфографиянын негизги принциптерин иштеп чыккан, азыркы кыргыз орфографиясынын эреже-талаптарына негиз боло ала турган китеп катары өзгөчө мааниге ээ. Ошондуктан бул эмгек башка макалада өзүнчө кеп - сөзгө алынмакчы.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Дыйканов К.Д. Кыргыз тилиндеги үндүүлөр. -Ф., 1959.
2. Ицкович В.А. Языковая норма. -М., 1968.
3. Мусаев С.Ж. Кеп маданияты жана норма. -Б., 1999.
4. Малов С.Е. Енисейские письменные памятники. -М.; -Л., 1951.
5. Баскаков Н.А. Введение в тюркские языки. -М., 1972.
6. Мифтаков К. Кыргыз имласы. КР УИА фонду. Инв. 363
7. Э. Арабаев, Х. Сарсекеев. Алиппе жана төтө окуу. -Уфа, 1911.
8. Э. Арабаев «Кыргыз алиппеси». -Ташкент, 1924.
9. Э. Арабаев «Жазуу жөнүндө саамалык». -М., 1925.

Филологические науки

10. Юдахин К.К. Лингвистика в Киргизии //Наука в Киргизии за 20 лет. 1926-1946. Ф. 1946.
11. Эркин тоо, 1925. -№28.
12. Тыныстанов К. Десять лет борьбы за новый алфавит в Киргизии 1937. Кр УИА колжазма фонду, инв. 73.
13. Наш новый алфавит. Краткая история нового кыргызского алфавита. -Ф., 1927.
14. Тыныстанов К. Проект новой орфографии кыргызского литературного языка. - Ф., 1934.